

Joanna Talewicz-Kwiatkowska

WPŁYW AKTYWNOŚCI FINANSOWEJ

UNII EUROPEJSKIEJ

na położenie społeczne Romów w Polsce

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

**WPŁYW AKTYWNOŚCI FINANSOWEJ
UNII EUROPEJSKIEJ**

na położenie społeczne Romów w Polsce

Joanna Talewicz-Kwiatkowska

**WPŁYW AKTYWNOŚCI FINANSOWEJ
UNII EUROPEJSKIEJ**

na położenie społeczne Romów w Polsce

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Seria: Varia Culturalia

Komitety redakcyjne

dr Monika Banaś

prof. dr hab. Ryszard Kantor

prof. dr hab. Tadeusz Paleczny

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Jagielloński ze środków Wydziału Studiów
Międzynarodowych i Politycznych oraz Instytutu Studiów Regionalnych

Projekt okładki

Agnieszka Winciorek

Recenzent

prof. dr hab. Tadeusz Paleczny

© Copyright by Joanna Talewicz-Kwiatkowska & Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Wydanie I, Kraków 2013

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawcy.

ISBN 978-83-233-3437-8

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków

tel. 12-631-18-81, 12-631-18-82, fax 12-631-18-83

Dystrybucja: tel. 12-631-01-97, tel./fax 12-631-01-98

tel. kom. 0506-006-674, e-mail: sprzedaz@wuj.pl

Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
Rozdział I. Wyjaśnienie najważniejszych pojęć	11
Mniejszość	11
Grupa etniczna	12
Zmiana kulturowa w procesie asymilacji	14
Asymilacja	16
Marginalizacja, wykluczenie społeczne	18
Rozdział II. Metodologia i technika badań empirycznych.....	23
Rozdział III. Historia Romów w Europie ze szczególnym uwzględnieniem	
Polski	25
Pochodzenie Romów.....	25
Dowody językowe	25
Geneza Romów.....	26
Cyganie w Europie	28
Migracje i czas prześladowań.....	28
Cyganie w Polsce	32
Zagłada	35
Cyganie w Europie Zachodniej i krajach bloku komunistycznego, ze szczególnym uwzględnieniem Polski	42
Rozdział IV. Romowie w Polsce w latach 1989–2004. Polityka państwa i status	
społeczno-ekonomiczny.....	55
Polityka wobec mniejszości w Polsce po 1989 roku	55
Zmiany w polityce państwa wobec mniejszości – instytucjonalne zmiany w rządzie	55
Instytucje rządowe zajmujące się problematyką mniejszości	60
Regulacje dotyczące mniejszości w ujęciu konstytucyjnym.....	62
Ochrona mniejszości narodowych i etnicznych w umowach bilateralnych i międzynarodowych wiążących Polskę	63
Możliwości organizowania się i działalności politycznej środowisk mniejszościowych	67
Szkolnictwo mniejszościowe	68
Romowie w wolnej Polsce	69
Sytuacja społeczno-ekonomiczna	69
Podziały wewnętrzne i liczebność.....	74
Zróżnicowanie kulturowe Romów Polsce.....	77

Działania państwa polskiego wobec Romów po roku 1989 – <i>Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim</i>	86
Okoliczności powstania programu	86
Powstanie programu	88
Edukacja.....	89
Przeciwdziałanie bezrobociu	90
Zdrowie.....	90
Sytuacja bytowa.....	91
Bezpieczeństwo	92
Kultura	93
Wiedza na temat społeczności romskiej	93
Podsumowanie realizacji <i>Pilotażowego programu rządowego na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim</i>	94
Fundusze przedakcesyjne a Romowie.....	96
Rozdział V. Romowie w Unii Europejskiej	99
Status i liczebność	99
Podziały wewnętrzne	101
Zróżnicowanie w sferze języka i religii	102
Sytuacja społeczno-ekonomiczna	103
Ochrona praw mniejszości w ustawodawstwie Unii Europejskiej	108
Działania Unii Europejskiej bezpośrednio odnoszące się do Romów	111
Rezolucje Parlamentu Europejskiego	112
Europejskie spotkania (szczyty) w sprawie Romów	115
Platforma Europejska na rzecz integracji Romów	117
EURoma – Europejska sieć na rzecz włączenia społecznego Romów	119
Programy Unii Europejskiej.....	119
Rozdział VI. Romowie po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej	121
Ochrona prawna – <i>Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym</i>	121
Komisja Wspólna Rządu Mniejszości Narodowych i Etnicznych	125
Zespół do spraw Romskich	126
<i>Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce</i>	128
Założenia i cele <i>Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce</i>	128
Rezultaty realizacji <i>Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce</i> w świetle dostępnych dokumentów	130
Możliwość korzystania z funduszy Unii Europejskiej.....	133
Rozdział VII. Wykorzystanie funduszy unijnych na rzecz Romów w Polsce..	135
Programy realizowane w latach 2004–2006	135
Inicjatywa Wspólnotowa EQUAL.....	135
Zasady Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL	136

Udział Romów w realizowanych projektach	138
Rezultaty omawianych projektów w świetle dostępnych dokumentów	141
Opinie o programie Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL po jego zakończeniu	143
Programy wspólnotowe	144
Programy realizowane w latach 2007–2010	145
<i>Program Operacyjny Kapitał Ludzki</i>	145
Projekty na rzecz społeczności romskiej (tak zwany komponent romski)	146
Programy realizowane w latach 2008–2010.....	149
Programy wspólnotowe	160
Projekty związane ze społecznością romską	161
Rozdział VIII. Wpływ programów unijnych na położenie społeczne Romów w Polsce na przykładzie województwa małopolskiego	163
Aktualna sytuacja Romów w Polsce w świetle danych pochodzących z badań empirycznych	163
Edukacja.....	171
Przedstawiciele instytucji centralnych	171
Przedstawiciele organizacji/instytucji romskich i nieromskich	176
Przedstawiciele społeczności romskiej	179
Rynek pracy.....	186
Przedstawiciele instytucji centralnych.....	186
Przedstawiciele organizacji/instytucji romskich i nieromskich	189
Przedstawiciele społeczności romskiej	193
Sytuacja socjalna	196
Przedstawiciele instytucji centralnych	196
Przedstawiciele organizacji/instytucji romskich i nieromskich.....	197
Przedstawiciele społeczności romskiej	199
Kultura	201
Przedstawiciele instytucji centralnych.....	201
Przedstawiciele organizacji/instytucji romskich i nieromskich.....	207
Przedstawiciele społeczności romskiej	214
Podsumowanie i wnioski	219
Propozycje na przyszłość	225
Zakończenie	229
Bibliografia	233
Spis tabel	257

WSTĘP

Podczas pierwszego szczytu Unii Europejskiej w sprawie Romów¹, który odbył się we wrześniu 2008 roku, komisarz Unii Europejskiej Vladimír Špidla powiedział, że „Romowie stanowią największą mniejszość etniczną w Unii Europejskiej, lecz zbyt często Europa o nich zapomina. Zmiana tej sytuacji to wspólne zadanie Unii Europejskiej i państw członkowskich. Mamy już narzędzia, by tego dokonać, musimy tylko bardziej efektywnie je wykorzystywać”. Służące poprawie sytuacji Romów w Europie narzędzia, o których mówił Špidla, to europejskie fundusze pomocowe oraz wszelka europejska pomoc udzielona krajom w okresie przed przystąpieniem do Unii Europejskiej. Pomimo że w ciągu kilku ostatnich lat wydano miliony euro na poprawę sytuacji Romów w krajach UE, ich położenie społeczne jest niekorzystne, a w wypadku niektórych państw – wręcz katastrofalne. Szczególnie dotyczy to krajów Europy Środkowej i Wschodniej, gdzie mieszka ich kilka milionów.

W Polsce Romowie stanowią społeczność o znacznie mniejszej liczebności niż w innych krajach tej części Europy. Niemniej problemy, z którymi muszą się zmierzyć, nie różnią się od tych, z którymi borykają się członkowie tej społeczności w krajach przez nią licznie zamieszkanych. Trudności w rozwiązywaniu problemów społecznych mniejszości romskiej w Polsce potęguje fakt, że wciąż budzi ona ambiwalentne uczucia. Z jednej strony zadziwia i fascynuje swoją odmiennością, z drugiej zaś budzi strach i pogardę ze względu na tryb życia i postrzeganie rzeczywistości wbrew normom, które powszechnie są uznawane za obowiązujące. Stereotypy i mity na temat tej społeczności mają długą historię. Wobec tych faktów zmiana wizerunku, a także poprawa fatalnej sytuacji społecznej Romów wydaje się zadaniem niezwykle trudnym, o ile w ogóle możliwym.

Nadzieja na poprawę sytuacji społeczności romskiej w Polsce pojawiła się wraz z członkostwem naszego kraju w strukturach europejskich. Możliwość korzystania z programów finansowych stała się ogromną szansą i nadzieją na sukces prowadzonych i dedykowanych Romom działań. Projekty finansowane z unijnego

¹ W niniejszej publikacji w odniesieniu do omawianej społeczności używane są wymiennie dwa określające ją terminy: Cyganie i Romowie. Słowo „Cygany” jest egzoetnonimem (nazwa grupy etnicznej stosowana przez innych) i zostało przyjęte oraz jest stosowane przez członków tej grupy jako nazwa własna. Słowo „Rom” jest endoetnonimem (nazwa własna grupy) i w języku romskim znaczy „człowiek” (Roma – liczba mnoga). Należy dodać, że istnieją grupy nieidentyfikujące się z tym określeniem (np. Sinti, Manusz). Pomimo że w ostatnim czasie obserwuje się tendencję do stosowania określenia „Rom” ze względu na pejoratywne skojarzenia związane z nazwą „Cygany”, autorka nie zrezygnowała z tego określenia. Dotyczy to rozdziałów historycznych (w materiałach historycznych występuje wyłącznie nazwa „Cygany”, nazwa „Rom” bowiem nie była wówczas znana), a także fragmentów, gdzie korzystano z publikacji i cytatów autorów oraz wypowiedzi respondentów stosujących to nazewnictwo. Nazwa „Rom” natomiast pojawia się w rozdziałach omawiających współczesne zagadnienia oraz w cytatach autorów i wypowiedziach respondentów stosujących tę nazwę.

budżetu realizowane są w Polsce od 2004 roku. Być może jest za wcześnie na dostrzeżenie wymiernych efektów podejmowanych inicjatyw, szczególnie w obliczu dużych zaniedbań i narosłych przez lata problemów. Z pewnością na rezultaty niektórych działań będzie trzeba jeszcze długo poczekać, niemniej przekonanie o konieczności poddania refleksji czy podejmowane inicjatywy idą w dobrym kierunku i to, czy wydawane pieniądze są adekwatne do rezultatów podejmowanych działań, stało się dla mnie znaczącą inspiracją do działalności badawczej w tym obszarze. Była nią także obserwacja zmian zachodzących w kulturze romskiej, związanych z możliwościami, jakie oferuje rzeczywistość, w której przyszło nam żyć. Obserwacja i rozmowy z przedstawicielami społeczności romskiej, skonfrontowane z wiedzą na temat kultury tej grupy, którą zdobyłam dzięki rozmowom z ludźmi pamiętającymi, jak było dawniej, a także książkom poruszającym tę problematykę, ostatecznie skłoniły mnie do tego, by tematem tym zająć się na gruncie naukowym. W ten sposób narodził się pomysł rozprawy doktorskiej zatytułowanej *Wpływ aktywności finansowej Unii Europejskiej na położenie społeczne Romów w Polsce*, którą obroniłam w lipcu 2011 roku na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Książka ta stanowi jej skróconą i zmodyfikowaną wersję. Jej powstanie nie byłoby możliwe, gdyby nie pomoc wielu osób. W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować profesorowi Tadeuszowi Palecznemu za to, że wiele lat temu uwierzył we mnie i dał mi szansę oraz możliwość rozwoju naukowego. Szczególne podziękowania należą się również profesorowi Lechowi Mrozowi za wsparcie, przekazaną wiedzę oraz konstruktywną krytykę. Dziękuję również rodzicom i dziadkom za wiarę we mnie oraz motywację.

Luty 2012

I. WYJAŚNIENIE NAJWAŻNIEJSZYCH POJĘĆ

Mniejszość

Naukowe refleksje nad mniejszościami² sięgają początku XX wieku. Za twórcę najwcześniejszej socjologicznej definicji mniejszości uważa się Louisa Wirtha, który w pracy *The Problem of Minority Groups* za mniejszość uznał:

grupę ludzi, którzy z powodu swych cech fizycznych lub kulturowych wyróżnieni są traktowaniem i którzy z tego powodu uważają się za przedmiot zbiorowej dyskryminacji (...). Status mniejszości wiąże się z wyłączeniem ich członków z pełnego uczestnictwa w życiu społecznym³.

Nieco późniejsza definicja, sformułowana przez Richarda A. Shermerhorna, ma podobny charakter, bowiem zdaniem autora

mniejszości są podgrupami w obrębie danej kultury, odróżniającymi się od grupy dominującej z powodu odmienności fizjonomii, języka, zwyczajów lub wzorów kulturowych (włączając w to kombinację tych czynników). Takie podgrupy uważane są za istotnie różne i „nienależące” do społeczeństwa większościowego. Z tego powodu są świadomie wyłączone z pełnego uczestnictwa w życiu kulturalnym⁴.

Zarówno Wirth, jak i Shermerhorn definiowali mniejszość, odnosząc ją do relacji z większością, wymieniając przy tym cechy odróżniające tę zbiorowość od reszty społeczności. Brakowało natomiast w wyjaśnieniu tego terminu kryteriów decydujących o statusie grupy, które zostały uwzględnione w późniejszych definicjach.

Marvin Harris i Charles Wagley wymieniają pięć cech, jakie powinna spełniać grupa określająca się jako mniejszość. Są to:

- 1) cechy fizyczne lub kulturowe odróżniające daną grupę od reszty społeczeństwa;
- 2) nierówne, gorsze traktowanie ze względu na posiadanie odmiennych cech;
- 3) przynależność do grupy niebędąca kwestią wyboru, określona jako przypisana poprzez urodzenie;
- 4) silne poczucie wspólnoty i solidarności grupowej;
- 5) wysoki wskaźnik endogamii⁵.

² W tym miejscu należy zaznaczyć, że przedmiotem niniejszych rozważań nie są mniejszości religijne, seksualne oraz inne mniejszości społeczne, lecz wyłącznie mniejszości etniczne oraz narodowe.

³ L. Wirth, *The Problem of Minority Groups*, [w:] R. Linton (red.), *The Science of Man in the World Crisis*, Columbia University Press, New York 1945, s. 347.

⁴ R.A. Schermerhorn, *These Our People: Minorities in American Culture*, D.C. Heath and Company, Boston 1949, s. 5.

⁵ M. Harris, Ch. Wagley, *Minorities in the New World*, Columbia University Press, New York 1958, ss. 4–11.

W późniejszym okresie tendencja uwzględniania w ujęciach definicyjnych kryteriów decydujących o przynależności do mniejszości stała się niemalże normą. Szeroko rozpowszechnioną definicją terminu „mniejszość” jest ta zaproponowana przez Arnolda Rose’a, który stwierdził, że do mniejszości można zaliczyć grupę odróżniającą się od ogółu społeczeństwa takimi cechami, jak: rasa, narodowość, religia bądź język. Jednocześnie podkreślił, że mniejszość posiada świadomość własnej odrębności, z powodu której zajmuje podrzędną pozycję w społeczeństwie⁶.

Na gruncie polskim autorem najpełniejszej definicji mniejszości jest Krzysztof Kwaśniewski, który mniejszość określił następująco: „kategoria lub podgrupa danej całości (grupy) społecznej, wyodrębnionej na podstawie wyraźnego kryterium (często terytorialnego), która ze względu na swoją liczebność nie może wytyczać celów i środków działania owej całości społecznej w sposób głównie przez siebie uznawany za najstuszniejszy”⁷.

Grupa etniczna

Pojęcie grupy etnicznej funkcjonuje w naukach społecznych od początku lat trzydziestych ubiegłego stulecia. Początkowo termin ten odnoszono do definicji Maksa Webera, który grupę etniczną określał jako: „grupę, którą konstytuuje wiara we wspólne pochodzenie; wiara niewynikająca wyłącznie ze stosunków rodzinnych”⁸. Podejście weberowskie w równym stopniu obejmowało narody, mniejszości narodowe i wspólnoty ponadnarodowe, grupy autochtoniczne oraz grupy o imigracyjnym rodowodzie. Zaproponowana definicja cieszyła się popularnością wśród etnologów i socjologów amerykańskich⁹, jednak z czasem okazało się, że jest za mało precyzyjna, bowiem wszystkie wymienione wyżej grupy określane mianem grupy etnicznej mogą mieć cechy wspólne, natomiast różnice między nimi są duże i znaczące. Z tego względu wydawało się coraz bardziej oczywiste, że określanie ich za pomocą tego samego terminu może powodować nieścisłości i nieporozumienia oraz przysparzać trudności w prowadzeniu badań nad tymi społecznościami. Tak się właśnie stało w latach siedemdziesiątych XX wieku¹⁰ podczas prac badawczych mających na celu wyjaśnienie procesów społecznych zachodzących w społeczeństwach o imigracyjnym rodowo-

⁶ A. Rose, *Minorities*, [w:] L.D. Sills, R.K. Merton (red.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, t. 10, Macmillan, New York 1968, s. 365.

⁷ W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 2, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999, ss. 259–264.

⁸ M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Harvard University Press, Cambridge 1925, s. 219.

⁹ Więcej: N. Glazer, D.P. Moynihan (red.), *Ethnicity Theory and Experience*, Harvard University Press, Cambridge 1975; M.M. Gordon, *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origin*, Oxford University Press, New York 1964; A.W. Greeley, *Ethnicity in the United States: A Preliminary Reconnaissance*, John Wiley & Sons, New York 1974.

¹⁰ W tym czasie prowadzono badania związane z amerykańskim ożywieniem etnicznym.

dzie. Jednocześnie czas ten stał się początkiem żmudnego okresu poszukiwań odpowiednich określeń dla każdego typu wymienionych zbiorowości¹¹.

Współcześnie pojęcie grupy etnicznej odnosi się najczęściej nie tylko do zbiorowości o imigracyjnym rodowodzie, ale również do grup, które mają świadomość wspólnego pochodzenia, swojej odrębności i są postrzegane przez członków społeczeństwa większościowego poprzez pryzmat tej odmienności. Członkowie grupy etnicznej mają ten sam system wartości i realizują go poprzez różne działania¹².

Ernest Gellner w swojej książce pod tytułem *Nacjonalizmy i narody* termin „grupy etniczne” zdefiniował jako „zbiorowości, które łączy wiara we wspólne pochodzenie, ale które nigdy nie nabrały cech społeczeństw polityczno-obywatelskich i nigdy nie posiadały wspólnego państwa”¹³. Gellnerowskie rozumienie pojęcia grupy etnicznej można zastosować do rozważań na temat Romów, którzy rzeczywiście nigdy nie stworzyli własnego państwa oraz nie przejawiali państwowotwórczych tendencji. Nie wszyscy członkowie tej społeczności mają jednak świadomość swego indyjskiego pochodzenia.

W wielu definicjach podkreśla się, że do grup etnicznych zalicza się zbiorowości, które nigdy nie posiadały własnego państwa¹⁴. W tym aspekcie posiadanie własnego terytorium stało się czynnikiem odróżniającym mniejszości etniczne od mniejszości narodowych¹⁵. Zgodnie z tym ujęciem Romowie, którzy nigdy nie mieli własnej państwowości, a najczęściej utożsamiają się z krajem zamieszkiwanym, nie odpowiadają tak rozumianym ujęciom definicyjnym mniejszości narodowej. Poza tym należy dodać, że rozumienie pojęcia mniejszości narodowej jako społeczności, posiadającej własne państwo, na którego obszarze nie zamieszkuje, nie uwzględnia sytuacji niektórych współczesnych grup, które, pomimo że nie posiadają własnego państwa, mają status mniejszości narodowej (przykład Palestyńczyków lub Tybetańczyków).

Jeszcze inne stanowisko prezentuje Janusz Mucha, który stwierdził, że mniejszości narodowe nie stanowią odrębnej kategorii od mniejszości etnicznej, lecz jej podgrupę. Zdaniem Muchy mniejszości etniczne, a tym samym narodowe, należą do mniejszości kulturowych¹⁶.

Janusz Mucha zwraca uwagę na jeszcze jeden aspekt, a mianowicie podkreśla, iż słowo „mniejszość” czy grupa „mniejszościowa” nie oznacza zbiorowości mniejszej pod względem liczebności. W jego opinii są to zbiorowości niebędące częścią społeczeństwa większościowego i z tego powodu mające mniejszy wpływ na instytucje i struktury polityczne państwa. Taki stan rzeczy powoduje, że grupy te są inaczej, nierówno traktowane, a przez to uważają się za przedmiot zbiorowej dyskryminacji

¹¹ H. Kubiak, A.K. Paluch, G. Babiński, *Procesy asymilacji i ich odbicie w refleksji teoretycznej we współczesnych naukach społecznych*, [w:] H. Kubiak, A.K. Paluch (red.), *Założenia teorii asymilacji*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 55.

¹² R. Narrol, *On Ethnic and Classification*, „Current Anthropology” 1964, 5 (5), University of Chicago Press, s. 54.

¹³ E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1991.

¹⁴ W. Kwaśniewicz (red.), *op. cit.*, s. 262.

¹⁵ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 81.

¹⁶ J. Mucha, *Oblicza etniczności. Studia teoretyczne i empiryczne*, Nomos, Kraków 2005, s. 18.

ze strony grupy dominującej¹⁷. Doskonałą ilustracją tego ujęcia może być sytuacja w kolonialnej Kenii, gdzie Afrykanie, mimo że stanowili przeważającą pod względem liczebnym większość, zostali wykluczeni przez ludność europejską z politycznego życia, ponieważ nie byli w stanie, jej zdaniem, sprostać stojącym przed krajem wyzwaniom¹⁸.

Z kolei grupę dominującą (lub większość) Mucha definiuje jako społeczność, która poprzez posiadanie przewagi cywilizacyjnej na obszarze państwa, w którym przebywa dłużej niż mniejszość, wprowadziła tam i umocniła własne struktury ekonomiczne, kulturowe oraz polityczne, zapewniając im ochronę państwową¹⁹.

Jeśli chodzi o społeczność romską, można byłoby ująć ją w kategoriach narodowych zgodnie z propozycją Zygmunta Baumana, który uważa, że naród jest „wspólnotą wyobrażoną”, bowiem członkowie nawet najmniejszego narodu nie znają wszystkich osób należących do wspólnoty, a jednak mimo to pielęgnują w sobie jej obraz²⁰.

Rozważania na temat mniejszości czy grup etnicznych mogą prowadzić do refleksji na temat tego, jakie konsekwencje dla kultury współgzystujących na jednym obszarze grup kulturowo odmiennych ma ich kontakt.

Zmiana kulturowa w procesie asymilacji

Teorię o przeobrażeniach systemu kulturowego społeczności wchodzącej w interakcję z grupą kulturowo odmienną po raz pierwszy sformułował Bronisław Malinowski. Stwierdził on, że owa interakcja, którą nazwał kontaktem kulturowym, wiąże się z oddziaływaniem odmiennych wzorów kulturowych, systemów aksjonormatywnych oraz innych potrzeb i stylów życia. W trakcie tego procesu dochodzi do zapożyczeń elementów kulturowych (dyfuzja), które są przejmowane w zmodyfikowanej formie. Kontakt kulturowy wytrąca system kulturowy ze stanu równowagi i implikuje zmiany w obszarze potrzeb, na które muszą odpowiadać społeczne instytucje, mające zaspokajać potrzeby członków danej społeczności. Konsekwencją tego procesu jest radykalna zmiana i kształtowanie się nowego systemu kultury. Problematyką zmiany kulturowej w wyniku kontaktu kulturowego Malinowski zainteresował się w latach trzydziestych XX wieku. Interesowały go zjawiska zmiany kulturowej społeczności zamieszkających na kontynencie afrykańskim w wyniku kontaktu z kulturą zachodnią. Niemniej Malinowski twierdził, że zaproponowana przez niego koncepcja kontaktu kulturowego może wyjaśniać również procesy zachodzące w innych okolicznościach, między innymi przemiany kultury imigrantów w społeczeństwie

¹⁷ *Ibidem*, s. 18.

¹⁸ J. Jackson, *Prawa mniejszości*, Sic!, Warszawa 2007, s. 25.

¹⁹ J. Mucha, *Przeobrażenia społeczeństwa wieloetnicznego pod wpływem konfliktów etnicznych*, [w:] H. Kubiak, A.K. Paluch (red.), *Założenia teorii asymilacji*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 130.

²⁰ Z. Bauman, *Socjologia*, Zysk i S-ka, Poznań 1996, s. 177.

wieloetnicznym czy przeobrażenia kultury mniejszości na skutek kontaktu z kulturą grupy dominującej²¹.

Podobne stanowisko prezentuje Andrzej K. Paluch, który dodał, że kontakt kulturowy jest możliwy dzięki komunikacji kulturowej, którą rozumiał jako możliwość zinterpretowania komunikatów niezrozumiałych dla obcego systemu kulturowego poprzez elementarny akt komunikacji przez granicę systemów kulturowych. To właśnie zdaniem Palucha staje się początkiem każdego procesu asymilacji, który jest zapoczątkowany zmianą kulturową. Zmianę kulturową Paluch rozumiał jako proces, którego konsekwencją jest modyfikacja pewnych elementów i struktur kultury, które to modyfikacje umożliwiają współdziałanie uczestników procesu asymilacji. Dlatego też w początkowej fazie są to zmiany niemające wpływu na strukturę systemu kultury, bowiem obejmują sferę języka, elementów styku życia oraz przystosowania w aspekcie gospodarczym. W miarę postępu procesu asymilacji zmiany obejmują inne elementy systemu kultury²².

Odmienne stanowisko reprezentują zwolennicy teorii akulturacji, która rozwinęła się w Stanach Zjednoczonych w latach trzydziestych XX wieku dzięki badaniom amerykańskich antropologów²³ nad gwałtownymi przemianami, którym ulegały kultury indiańskie na skutek kontaktu z kulturą i instytucjami (na przykład systemem prawnym, szkołą) społeczeństwa amerykańskiego. Zwolennicy akulturacji reprezentują pogląd, że jest ona przypadkiem dyfuzji kulturowej, bowiem każdy proces dyfuzji zakłada kontakt kulturowy. Tym, co różni dyfuzję od akulturacji, jest długotrwały i bezpośredni kontakt, który musi nastąpić, by zaistniał proces akulturacji polegający na przejmowaniu w zmodyfikowanej formie obcych i odmiennych elementów kulturowych. Rezultatem akulturacji jest powstanie nowego systemu kulturowego. W związku z tym, że akulturacja jest procesem polegającym na przyswajaniu nowych elementów, które istnieją obok elementów starych, nowy system jest bogatszy i bardziej złożony.

Zwolennicy tej teorii, do których należą między innymi Robert Redfield, Alfred Kroeber, Felix Keesing, twierdzą, że akulturacja umożliwia współdziałanie grup kulturowo odmiennych, stając się tym samym warunkiem koniecznym zaistnienia procesu asymilacji. W miarę postępów asymilacji akulturacja staje się pełniejsza i może być traktowana jako efekt asymilacji. Koncepcja akulturacji jest stosowana w badaniach przemian kulturowych w społeczeństwach wieloetnicznych i zróżnicowanych kulturowo²⁴. Zatem w jej ramy wpisują się Romowie, którzy stanowią mniejszość i społeczność odrębną kulturowo w każdym kraju przez nich zamieszkiwanym. Na skutek współegzystencji i kontaktu kulturowego z grupami dominujący-

²¹ B. Malinowski, *Introductory Essay on the Anthropology of Changing African Cultures*, [w:] B. Malinowski, *Methods of Study of Culture Contact in Africa*, Oxford University Press, London 1939, s. 19.

²² A.K. Paluch, *Procesy asymilacji i przemiany kultury*, [w:] H. Kubiak, A.K. Paluch (red.), *Założenia teorii asymilacji*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 101.

²³ Między innymi: Melville J. Herskovits, Ralph Linton, Paul Rain.

²⁴ A.K. Paluch, *Kulturowe aspekty procesów asymilacyjnych*, [w:] H. Kubiak, A.K. Paluch (red.), *Założenia teorii asymilacji*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 70.

mi w poszczególnych krajach zachodzą zmiany w kulturze Romów, które jednak nie przebiegają według jednego schematu ze względu na różnice kontekstów związane z krajem zamieszkiwania, a także ze względu na wewnętrzne zróżnicowanie kulturowe tej społeczności.

Asymilacja

Anthony Giddens uważa, że jedną z możliwych dróg integracji²⁵ w sytuacji, gdy na jednym obszarze (na przykład państwie) współegzystują obok siebie społeczności odmienne pod względem kulturowym, jest asymilacja²⁶. Istnieje wiele różnych definicji tego pojęcia, które pomimo różnic posiadają wspólną cechę: wszystkie zakładają stopniowy zanik odmienności społecznych i kulturowych grup etnicznych.

Pierwsze socjologiczne teorie asymilacji powstawały w latach dwudziestych ubiegłego wieku. Jedną z dominujących w tym czasie koncepcji była propozycja Roberta Ezry Parka i Ernesta Burgessa, którzy asymilację definiowali jako „proces wzajemnego przenikania się i zlewania, w wyniku którego jednostki i grupy – pod wpływem wspólnych doświadczeń i historii oraz wspólnego uczestnictwa w życiu społeczno-gospodarczym – internalizują pamięć, uczucia i postawy innych jednostek i grup”²⁷.

Powyższe rozumienie tego pojęcia rozwinął na gruncie polskim Hieronim Kubiak, według którego asymilacja jest „kategorią analityczną o złożonej strukturze wewnętrznej, służącą do opisu i wyjaśnienia realnego ciągu zmian, zachodzących pod wpływem zderzenia się na jednym terytorium dwu lub więcej zbiorowości społecznych – w sferze struktury społecznej, kultury i osobowości”²⁸. Według Kubiaka proces asymilacji przebiega w trzech sferach, które, choć warunkują się wzajemnie, nie są obecne w tym samym czasie. Najwcześniej zachodzą procesy w sferze strukturalnej, a więc asymilacja strukturalna, która obejmuje procesy integracji zawodowej oraz obywatelskiej i oznacza stopniowe przystosowanie asymilującej się mniejszości do warunków prawno-społecznych istniejących w ramach społeczeństwa przyjmującego. Wolniej następuje asymilacja w sferze kultury, którą nazywa akulturacją. Jest to proces polegający na przejmowaniu przez mniejszości centralnego układu kultury społeczeństwa większościowego (system wartości, formy organizacji społecznej, styl życia, umiejętność posługiwania się instytucjami i wytworami kultury), ale ponadto wyraża się w akceptacji przez społeczność przyjmującą niektórych elementów

²⁵ Integracja – przystosowanie obu kultur, wzajemna akceptacja współobecności jednostek i całych grup w pewnej przestrzeni społecznej – za: T. Paleczny, *Interpersonalne stosunki międzykulturowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 168.

²⁶ A. Giddens, *Socjologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 279.

²⁷ E.W. Burgess, R.E. Park, *Introduction to the Science of Sociology*, University of Chicago Press, Chicago 1921, s. 735.

²⁸ H. Kubiak, *Teoria, ideologia, polityka asymilacji. Szkic problemu*, [w:] H. Kubiak, A.K. Paluch, *Założenia teorii asymilacji*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, ss. 15–16.

kultury asymilującej się mniejszości za część własnej kultury narodowej. Z kolei najwolniej zachodzi asymilacja w sferze osobowości społecznej, która wyraża się w przejściu nowych kulturowych ideałów osobowości oraz wzorów ról społecznych i zachowań²⁹. Powodem trudności asymilacji członków mniejszości w tym wymiarze mogą być różne czynniki, które zdaniem Grzegorza Babińskiego należy rozpatrywać w następujących wariantach: członkowie mniejszości chcą się asymilować, jednak napotykają trudności w postaci zindywidualizowanej bądź instytucjonalnej dyskryminacji, lub mniejszość może, ale z różnych powodów nie chce się asymilować, i sytuacja trzecia, kiedy to członkowie mniejszości chcą się asymilować, nie są dyskryminowani, jednak różnice kulturowe pomiędzy społecznościami będącymi w kontakcie są tak duże, że proces asymilacji przebiega bardzo wolno³⁰.

Odminną koncepcję przebiegu procesów asymilacji zaproponował Milton Gordon, który w swojej książce *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origins*, wydanej w 1964 roku, szczegółowo omówił kolejno następujące po sobie fazy, przez które przechodzi każda grupa etniczna. Zdaniem Gordona w relacjach pomiędzy większością i mniejszością najwcześniej pojawiają się symptomy asymilacji kulturowej, którą nazywał akulturacją, przy czym akulturacja może następować nawet wówczas, gdy inne procesy asymilacyjne nie zachodzą – taki stan może się utrzymywać ciągle i niezmiennie. W przypadku asymilacji strukturalnej pewne jest natomiast, że pojawiają się inne wymiary procesu asymilacyjnego³¹.

Jak słusznie zauważył Hieronim Kubiak, oprócz tego, że asymilację można rozpatrywać jako obiektywny proces społeczny oraz teorię naukową, można postrzegać ją również jako działania celowe lub kontrolowane przez państwo. Celem polityki asymilacyjnej jest doprowadzenie do włączenia grup mniejszościowych w obręb społeczeństwa dominującego w danym państwie. Kubiak wyróżnił dwa typy polityk asymilacyjnych. Pierwszy z nich nazwał typem liberalnym, natomiast drugi – restryktywnym. Różnica pomiędzy nimi polega na tym, że polityka liberalna zakłada spontaniczne wejście mniejszości w obręb społeczeństwa przyjmującego przy jednoczesnym utrzymaniu przez mniejszości ich odrębności kulturowej³². Polityka restryktywna polega natomiast na wymuszonej asymilacji, zmierzającej do włączenia mniejszości w obręb społeczeństwa dominującego bez możliwości zachowania przez te społeczności odrębności kulturowej³³. Z tego względu działania ze strony państwa skupiają się na dążeniach do przerwania ciągłości dziedzictwa kulturowego mniejszości poprzez ograniczanie możliwości kultywowania rodzimej tradycji oraz czynności propagandowe celem uznania przez mniejszości zasad ustrojowych i tra-

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ G. Babiński, *Mikrospołeczne i osobowościowe uwarunkowania procesów asymilacyjnych*, [w:] H. Kubiak, A.K. Paluch, *Założenia teorii asymilacji*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, ss. 77–78.

³¹ G. Babiński, *Perspektywy ogólnej teorii stosunków etnicznych*, [w:] H. Kubiak, A.K. Paluch, *Założenia teorii asymilacji*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 85.

³² Polityka asymilacyjna liberalna była realizowana między innymi w Kanadzie.

³³ Na przykład polityka asymilacyjna wobec mniejszości w PRL.

dycji kulturowych kraju, w którym żyją, za własne, a także bardziej wartościowe od tradycji rodzimych. Zabiegi te mają prowadzić do rozpadu społeczności mniejszościowych oraz „rozmycia” się jej członków wśród społeczeństwa większościowego³⁴.

Marginalizacja, wykluczenie społeczne

Jak już wspomniano, kontakt kulturowy grup kulturowo odmiennych implikuje różne procesy związane z przeobrażeniami wchodzących w kontakt systemów kulturowych. Nie zawsze jednak procesy przebiegają pomyślnie i kończą się pozytywnie dla członków danej zbiorowości. Konsekwencją „nieudanego” kontaktu kulturowego, a także niemożności sprostania wymogom procesu dostosowania się do ogólnie obowiązujących w społeczeństwie norm może być marginalizacja, będąca rodzajem alienacji grupowej, której towarzyszy poczucie wyobcowania oraz braku przynależności. Ludzie zmarginalizowani żyją w swoistej niszy kulturowej i w pewnym sensie poza społeczeństwem³⁵.

Na gruncie nauk społecznych różnie definiowano pojęcie marginalizacji i nie zawsze termin ten miał negatywne konotacje. Robert Ezra Park odnosił pojęcie marginalizacji (lub inaczej marginalności) do grup imigrantów przybyłych do innego kraju z intencją dłuższego pobytu. Na skutek kulturowej dezorganizacji, wywołanej zmianą społeczną, osoby te, próbując znaleźć swoje miejsce w nowej rzeczywistości, stają się zdaniem Roberta Ezry Parka „kulturowymi hybrydami”, bowiem, jak pisał:

człowiek marginalny [lub marginalizowany – przyp. J.T.-K.] ma osobowość ukształtowaną przez czas i miejsce, charakteryzującą się okolicznościami właściwymi tworzeniu się nowych społeczeństw, nowych ludzi, nowych kultur. Nieuchronnie, w porównaniu ze swoim kulturowym środowiskiem, okazuje się on człowiekiem o szerszych horyzontach, bardziej wystrzonej inteligencji, bardziej zdystansowanym i racjonalnym w postrzeganiu rzeczywistości³⁶.

Nieco odmienne rozumienie tego terminu przedstawił Georg Simmel, który o marginalności mówił w kontekście obcości i wyobcowania. Człowiekiem marginalizowanym nie jest cudzoziemiec, którego obecność ma charakter tymczasowy i który poszukuje swojego miejsca w społeczeństwie. Jego zdaniem marginalizowani mogą być także ci, którzy pomimo tego, iż od długiego czasu są członkami społeczeństw, żyją na ich obrzeżach³⁷. Podobne stanowisko w tej kwestii prezentował Everett V. Stonequist, który człowieka marginalizowanego definiował jako osobę po-

³⁴ H. Kubiak, *Teoria, ideologia...*, ss. 23–25.

³⁵ T. Paleczny, *Interpersonalne stosunki...*, s. 64.

³⁶ R.E. Park, *Introduction*. In Everett Stonequist, *The Marginal Man*, Charles Scribner's Sons, New York 1937, ss. XVII–XVIII.

³⁷ G. Simmel, *Sociologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1975, s. 512.

zbawioną zakorzenienia kulturowego i z tego powodu żyjącą obok społeczeństwa dominującego³⁸.

Współczesne rozumienie terminu „marginalizacja” odnosi się do jednostek i grup społecznych, które nie uczestniczą w tych sferach życia, w których powinny uczestniczyć jako członkowie danego społeczeństwa³⁹. W tym ujęciu marginalizacja jest rozumiana jako pewnego rodzaju ułomność statusu jednostki czy grup w życiu społecznym, która to ułomność wiąże się nie tylko z wędrowną w przestrzeni, ale również z wędrowną w strukturze społecznej. Tadeusz Paleczny wyróżnił cztery typy ludzi marginesu, są to:

- wyrzutki, czyli osoby definiowane jako niedostosowane kulturowo, odrzucone, niepotrafiące sprostać wymogom życia społecznego (na przykład bezrobotni, bezdomni);
- outsiderzy, czyli ludzie, którzy nie potrafią żyć zgodnie z istniejącym systemem aksjonormatywnym i właśnie z tego powodu czują się skrępowani i zniewoleni przez system (buntownicy, kontestatorzy, członkowie subkultur);
- psychodewiancy, czyli emigranci, którzy z powodu szoku, jakiego doznali na skutek zmiany miejsca zamieszkania, zmienili swoją osobowość, a tym samym ich sposób postrzegania rzeczywistości i zachowania stały się niezgodne z obowiązującymi normami;
- ludzie zdemoralizowani, czyli niedostosowani kulturowo do ogółu społeczeństwa, w którym żyją, z tego powodu towarzyszy im stan społecznej anomii, wykorzenienia i wyrwania ze wspólnoty. To prowadzi ich do działalności niezgodnej z obowiązującym prawem (członkowie mafii, gangów, grup przestępczych)⁴⁰.

Marginalizacja jednostki lub grup społecznych może przybierać różne formy, jednak najbardziej skrajną z nich jest wykluczenie społeczne. Pojęcia wykluczenia społecznego jako pierwsi zaczęli używać socjologowie, którzy określali tak źródła nierówności w społeczeństwie. W Polsce termin „wykluczenie społeczne” zyskał popularność dopiero na początku XXI wieku. Wcześniej w dokumentach, a także w literaturze podobne zjawiska określano pojęciem „marginalizacja”. Zmiana w stosowanej w Polsce terminologii prawdopodobnie wiąże się z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej, ponieważ w dokumentach unijnych pojęcie wykluczenia społecznego jest powszechnie stosowane w odniesieniu do grup znajdujących się w niekorzystnej sytuacji społeczno-ekonomicznej, co uniemożliwia im pełne uczestnictwo w społeczeństwie.

Anthony Giddens zauważył, że wykluczenie społeczne może przybierać różne formy i dotyczyć różnych społeczności. Wykluczone mogą być zarówno osoby żyjące w dużych miastach, gdzie na przykład warunki mieszkaniowe są katastrofalne, a także mogą to być na przykład mieszkańcy małej wioski, gdzie nie ma dostępu do wielu usług. Dlatego też zdaniem Giddensa wykluczenie społeczne można ujmo-

³⁸ E.V. Stonequist, *Marginal Man: A Study in Personality and Culture Conflict*, Charles Scribner's Sons, New York 1937, s. 179.

³⁹ G. Germani, *Marginality*, Transaction Books, New Brunswick 1980, s. 49.

⁴⁰ T. Paleczny, *Interpersonalne stosunki...*, ss. 165–166.

wać w trzech kategoriach. Do pierwszej autor zaliczył wykluczenie ekonomiczne, polegające na braku zatrudnienia oraz braku dostępu do usług rynkowych. Następnie wyróżnił wykluczenie polityczne, polegające na braku uczestnictwa obywatela/li w polityce (wybory) i niemożności zabierania głosu w sprawach istotnych dla wszystkich obywateli. Trzecią kategorię stanowi wykluczenie społeczne, obejmujące niemożność pełnego udziału w życiu społecznym (poprzez brak obiektów użyteczności publicznej na przykład teatrów, centrów kulturalnych)⁴¹.

Ryszard Szarfenberg, analizując definicje wykluczenia społecznego, dokonał ich podziału na cztery kategorie, opierając się na kontekście społecznym i ujęciach terminologicznych proponowanych przez Charles'a Gore'a i Jose B. Figueiredo. Pierwszą kategorię odnieśli oni do problemu związanego z uczestnictwem w życiu społecznym lub zbiorowym. Zgodnie z tym rozumieniem wykluczenie społeczne to:

niezdolność do uczestnictwa w uznawanych za ważne aspektach życia społecznego – gospodarczych, politycznych i kulturowych. Skrajne wykluczenie społeczne występuje, gdy niezdolności do uczestnictwa w tych trzech wymiarach życia społecznego mają bardziej charakter wzajemnych wzmocnień niż równoważenia się⁴².

Drugą kategorię stanowi problem z prawami socjalnymi i w tym kontekście wykluczenie społeczne to: „odmowa podstawowych praw socjalnych zapewniających obywatelom pozytywną wolność do uczestnictwa w życiu społecznym i ekonomicznym i przez to nadających znaczenie ich podstawowym wolnościom negatywnym”⁴³. Trzecią kategorię wyróżnił na podstawie problemu z dostępem do koniecznych zasobów. W tym rozumieniu: „wykluczenie społeczne to stan, jak i proces. Jako stan jest równoznaczne z relatywną deprywacją, jako proces odnosi się do społecznie kształtowanych struktur i procesów, które utrudniają części populacji dostęp do zasobów gospodarczych, do dóbr społecznych i do instytucji określających ich los”⁴⁴. Ostatnią, czwartą kategorię określił jako deprywację, gdzie: „wykluczenie społeczne to obiektywna, jak i subiektywna cecha ludzkiego życia. W sensie obiektywnym charakteryzuje się materialną deprywacją życia i naruszeniem praw socjalnych (włączając w to prawa zatrudnionych i bezrobotnych). Jako uczucie subiektywne cechuje się poczuciem społecznej niższości lub utratą wcześniejszego statutu społecznego”⁴⁵.

Szarfenberg podkreślił, że brak uczestnictwa w rozmaitych aspektach życia społecznego nie tylko może wynikać z niezdolności lub niemożności, ale również może być wynikiem świadomego wyboru (są zdolność i możliwość, ale nie ma chęci lub jest niechęć). Wybór ten może się wiązać z błędnymi decyzjami lub może być oparty

⁴¹ A. Giddens, *op. cit.*, ss. 346–348.

⁴² J.B. Figueiredo, C. Gore, *Wykluczenie społeczne i polityka przeciwdziałania ubóstwu*, „Problemy Polityki Społecznej” 2003, nr 5, Komitet Nauk o Pracy i Polityce Społecznej Polskiej Akademii Nauk, Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, s. 18.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 19.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 18.